

РЕЦЕНЗІЇ

БАГАТОАСПЕКТНА ПРАЦЯ З ІСТОРІЇ АРХАЇЧНОЇ ОЙКОНІМІЇ УКРАЇНИ» (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЗОРЯНИ ОЛЕГІВНИ КУПЧИНСЬКОЇ «СТРАТИГРАФІЯ АРХАЇЧНОЇ ОЙКОНІМІЇ УКРАЇНИ») (ЛЬВІВ, 2016. – 1278 С.; 56 КАРТОСХЕМ.)

Білоусенко П. І., доктор філологічних наук, професор

Найменування населених пунктів України здавна привертало увагу мовознавців. На сьогодні в лінгвістиці, як справедливо зауважено в монографії, «використовують часову й просторову характеристику мовних явищ, що особливо простежується в ономастиці, зокрема ойконіміці» [с.3], «оскільки ойконім–результат тривалого процесу формування на відповідній території та за відповідних суспільно-політичних і природних умов, тому ойконіміка зобов'язана послуговуватися методами дослідження, що характерні не тільки для мовознавства, а й для історії та географії» [Там само]. З цією метою авторка використовує термін «ойконімна стратиграфія», що передбачає дослідження одночасно в трьох аспектах: ареальному, хронологічному та статистичному. Предметом вивчення вона обрала архаїчні назви з суфіксами *-ьskъ, *-ьпъ, *-itji, *-any/*-jany, *-j(ь), *-inъ, *-ovъ/*-evъ та ін., які належать до загальнослов'янських типів ойконімів та є одними із найдавніших у слов'янському світі. При цьому вона запланувала відновити мотиваційну базу ойконімікону, оскільки семантично реконструйовані твірні основи онімів інформують про етнокультуру не тільки України, а й всієї Славії, що виводить дослідника на концептуальні принципи організації архаїчних типів онімів.

При вивченні архаїчної ойконімії дослідниця поєднала основоцентричний [с. 4] і формантоцентричний [с.8] підходи. Подальший текст рецензованого твору показав перспективність такого поєднання: дисертантка виявила низку закономірностей, які стосуються твірних основ ойконімів, ойконімних типів, походження суфіксів тощо.

Теоретичний розділ монографії розпочато із термінного корпусу. Тут обґрунтовано використання терміна *стратиграфія*, *стратиграфічна шкала*, *стратифікація*, які в мовознавстві вживаються порівняно недавно. Виходячи з того, що в ономастиці стратиграфію трактують як науку, яка вивчає послідовність часових нашарувань і просторового взаємовідношення онімних комплексів (ареалів), авторка скористалася терміном стратиграфічний метод. Цей метод уже набув популярності в ойконіміці й виступає основою просторового осмислення архаїчної ойконімії. Зауважимо попутно, що специфіка об'єкта дослідження зумовила авторку скористатися різними методами: порівняльно-історичним, методом реконструкції, емпіричним, дескриптивний та ін., що, як свідчить подальший текст рецензованої праці, це забезпечило успіх рецензованого твору. Звертає на себе увагу надійна джерельна база (більше 250 позицій), із яких Зоряна Олегівна дібрала надійний фактичний матеріал, який є не лише основою її власної розвідки, він також слугуватиме важливим довідниковим матеріалом для істориків мови, ономастів.

У теоретичних студіях дослідниці вагомим є підрозділ про сутність ойконімної стратиграфії. Спираючись на праці попередників, Зоряна Олегівна докладно проаналізувала три виміри її вивчення: хронологічний, статистичний та територіальний. Особливою докладністю відзначається матеріал, поданий у підзаголовку «Географія-картосхема-ареал», у якому авторка, врахувавши надбання вітчизняних і зарубіжних мовознавців, вибудувала власну

процедуру наукового пошуку, в основі якого покладено створення картосхем, які охоплюють всі періоди функціонування української мови. Прикметним є те, що в рецензованій праці теоретичні міркування ілюструються прикладами з писемних джерел з дотриманням правил першої фіксації.

Авторка монографії виявила, що архаїчна ойконімія України засвідчує значний пласт давніх прикметників усіх розрядів. Генетично всі прикметники – відносні й, зрозуміло, семантично споріднені з назвою предмета. Тому в рецензованій праці приділено пильну увагу твірним основам давніх типів географічних назв. Найперше проаналізовано ойконіми, співвідносні з відносними прикметниками, що мають топосуфікси **-ьsk-* та **-ьп-*. У роботі простежено реалізацію цих формантів у різних періодах функціонування української мови. Тут же доречно представлено дані про ізоморфність згаданих суфіксів та про їхні загальнослов'янські паралелі. Спочатку тут розглянуто твірні основи прикметників з топосуфіксами **-ьsk-* та **-ьп-*, які репрезентовані на слов'янському рівні (близько 60 лексем), потім ті, які зреалізовано в ойконімії України, а відповідників з інших слов'янських територій установити не вдалося. Характерним у цьому плані є підрозділ про ойконіми на **-ьskь*, які належать до одного із найархаїчніших і найпродуктивніших типів власних назв на слов'янській території. Зоряна Олегівна підрахувала, що в українській ойконімії системи ці назви представлені 7211 одиницями.

Насичений цікавими спостереженнями є підрозділ про назви-плюративи на **-ane/*-jane* й на **-itji*. Зокрема, дослідниця підтримує думку про те, що за формантом **-itji* закріпилася з прадавнього часу патронімно-родова функція, а за *-ane (-'ане)/-аны/(-'аны)* – творення етнічних найменувань за територіальною ознакою. Нам видається, що в праслов'янській мові іменники *pluralia tantum* на **-ane/*-jane*, ще не були остаточно сформовані. Покликання дослідниці на Ф.Славського є не зовсім коректним, оскільки там ідеться про комплекс суфіксів *-ēn+inь*, *-jan+inь*, а не про **-ane/*-jane*. У праслов'янській мові суфікс *-anь* творив назви осіб: **bratran* «син брата», **županь* «начальник жупи», **bĕganь* «бігун», **gord'anь* тощо. У множині ці іменники мали закінчення **-an-e/*-jan-e*. Згодом у низці іменників такого типу відбулася лексикалізація форми множини: вона почала позначати не граматичну множину, а нерозчленовану сукупність однорідних предметів, унаслідок чого маємо дефектний в числовому відношенні іменник, який не має паралельної граматичної форми однини. Унаслідок цього первинна форма однини перестає вживатися, а твориться словотворчими засобами, у цьому випадку додаванням сингулятивного суфікса *-inь*. У давньоруськоукраїнських пам'ятках XI–XIII ст. спостерігається конкурування первинної і вторинної форм однини, наприклад, укладачі СДЯ нараховували в текстах XI–XIV ст. 82 вживання давньої форми *кръсти "нъ*, 22 *кръсти "на* й 400 – нової: *кръсти "нинь*.

Зауважимо при цьому, що після прийняття християнства в Україні та появи різних релігійних рухів, ересей всередині цього віросповідання появилось багато їх найменувань з суфіксом **-ane/*-jane* типу *авдиане* 'прибічники ересі, пов'язаної з ім'ям Авдія'; *адамане* 'прибічники ересі, пов'язаної з ім'ям Адама'; *апелиане* 'прибічники ересі, пов'язаної з ім'ям Апелеса' тощо. Але все це, думається, сталося пізніше.

У добротному ключі проаналізовано ойконіми на **-itji*. Тут розкрито походження суфікса, процес «вивітрювання» первинного патронітного значення, формування номінативно-семантичних типів: патронітного, посесивно-патронітного, катойконімно-патронітного.

До посесивних типів географічних назв Зоряна Олегівна віднесла утворення на **-j(ь)*, **-inь*, **-ovь/*-evь* та деякі інші ойконіми, зокрема, на *-щина*, *-івка*, *-иха*, *-івці*, *-инці* *-иця*. Дослідниця віддала належне вивченню не лише семантичних зв'язків оніма з базовою лексемою, але й граматичних. Грунтовний аналіз посесивних географічних назв дав змогу авторці зробити вагомі висновки про те, що родовий належності спорадично витіснив типові для слов'янської ойконімії присвійні назви зі згаданими суфіксами, які з XVIII ст. втратили здатність формуватися за первинною семантикою схемою через стадію субстантивації; у цей

період вони вже творилися формально, за аналогією, причому це явище набуло загальнослов'янських рис.

Окрасою рецензованої розвідки є третій розділ, у якому описано часово-просторові координати архаїчних типів ойконімії України. Тут здійснено стратиграфічний аналіз ойконімів на **-ьскъ*, **-ьн*, **-any/*-jany*, **-itji*, **-j(ь)*, **-овъ/*-евъ*, **-инь*. Авторка цілком резонно стверджує, що ойконім, як назва географічного об'єкта, має, крім лінгвістичного та часового, також територіальний вимір, а значить топонімії дослідження неможливі без картографії. Вони охоплюють відповідну територію, формуючи ареали, установлення яких за формантним принципом уможливує ідентифікацію та реконструкцію не лише мовних, але й історичних явищ. Дібрані ойконіми локалізовано й нанесено на картосхеми, у яких враховано найрізноманітніші параметри: указано на топонімоформанти, пояснено походження твірної основи ойконімів, семантику коренів твірних основ тощо.

На початку розділу авторка монографії виробила єдину схему аналізу цих ойконімів, що включає їхню просторову локалізацію, кількісну характеристику, хронологію досліджених географічних назв за століттями від XIV по XXI ст. До кожного підрозділу додано Картосхеми і Перелік ойконімів відповідного типу. Такий характер презентації дослідження носить абсолютно новаторський характер. За вихідну систему обрано ойконіми, засвідчені до XIV ст., тут же подано статистику – кількість новозафіксованих ойконімів порівняно з попереднім періодом та кількість тих, які занепали. Ці дані супроводжуються докладною інформацією про конфігурацію їх поширення на різних теренах України.

Хронологію та географію ойконімів дослідниця починає з утворень на **-скъ*, засвідчених до XIV ст. Тут описано осередки відповідних ойконімів, подано їхню характеристику. Авторка прагне не лише констатувати факти, а й показати зміни ареалу розглянутих ойконімів, визначити протоосередки та їхню подальшу долю, тобто виявити тенденції, які відбуваються в розгляданій царині. Все це говорить про те, що рецензована праця відзначається творчим підходом до виконання завдань, глибоким проникненням в проблему. У такому ж ключі виконано аналіз назв на **-ьн*, **-any/*-jany*, **-itji*, *-j(ь)*, **-овъ/*-евъ* та **-инь*.

Рецензована праця належить до унікальних: в українському мовознавстві донині не було таких фундаментальних розвідок, у яких так вдало поєднана діахронна фіксація ойконімікону, картографування мовних фактів, статистика і виявлення тенденцій розвитку ойконімних типів на різних теренах України. Проаналізований у книзі матеріал розширив перспективу досліджень глото- та етногенезу слов'ян та історичної географії. Здобуті результати без сумніву будуть використані дослідниками для зіставних досліджень про принципи і способи номінації поселень в усій Славії. Методика картографування, теоретичні засади дослідження стануть в пригоді при укладанні Загальнослов'янського ономастичного атласу і, зрозуміло, Атласу географічних назв України. Результатами цієї роботи можуть скористатися історики української мови, лексикографи і, що особливо важливо, ономасти всієї Славії.

Ця оригінальна, багатоаспектна, многотрудна праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву займе почесне місце в низці найкращих досліджень, які торують шлях до всеохопного вивчення ономастичної системи української мови.